

قاسم صافی

فهرست مجمل منابع تحقیق در زندگانی و آثار امام محمد غزالی "عرضه شده در نمایشگاه آثار غزالی به مناسبت گشایش کنگره"

از امام غزالی پرسیدند چگونه به
این مرتبه در علوم رسیدی، گفت:
به خاطر اینکه هر چه نمی دانستم از
دیگران پرسیدم و از سؤال کردن
ننگ نداشتم.

"گلستان سعدی - باب هشتم"

هرگاه یک بیگانه یا خارجی بخواهد درباره اسلام و فرهنگ و
فلسفه اسلامی مطالعه کند، ناگزیر است که از ابو حامد محمد غزالی (متوفی،
۵۵۵ هجری قمری) به عنوان چند تن انگشت شمار آگاهی‌هایی داشته باشد.
هشتصد، نهصد سال است که بارش دنیا را گرفته و اسلام را احیاء کرده است.
احیاء العلوم او احیای علوم دین است و کیمیای سعادتش حقا "کیمیای است
که مس وجود انسان را طلا می‌سازد. اگر فارابی و بوعلی و ابوریحان هر یک
۵۰۰ یا ۶۰۰ سال بر افکار علمی فرمانروایی داشتند و کتابهاشان در دانشگاهها
و مراکز علمی اروپا کتاب درسی بود، غزالی که نزدیک به ۹۰۰ سال از مرگش
می‌گذرد، هنوز بر مکاتب عرفان شرقی حکم فرمائی می‌کند. مگر می‌توان
انکارش کرد؟

او صرف نظر از پاره‌ای اشکالات که بدان متهم است و بهیچوجه حجاب اندیشه تا بناک او نمی‌تواند باشد از افراد مؤثر نهضت‌های روحانی است و سهم بزرگ در تاریخ فلسفه اسلامی دارد و اندیشه‌ها و خدماتش به شناخت هستی و جهان درخور توجه است .

وی در عصری می‌زیسته که نظام جامعه گرفتار عظیم‌ترین بحران‌های سیاسی و فکری و عقیدتی شده است . و در وقتی سرزد که نبرد جدلی " تاریخی " و " وحی " در شکوفائی نقش خویش حرکت می‌کرد و با رخنه فلسفه یونان در جوامع اسلامی بسیاری از مبانی دینی در تزلزل بود و منطق ابونصر فارابی و شیخ الرئیس بوعلی سینا و مسکویه و امثال آنان در برابر نفوذ فلسفه یونان ، گرچه به قامت ایستادگی کرده بود ، اما همچنان اسلام به عنوان نظام فکری و سیاسی روبه تحلیل می‌رفت و نظم خلافت و سلطنت جایگزین نظام امت می‌شد .

غزالی در این برهه از زمان به ناگهان دمید و موجی ایجاد کرد که حاصلش احیای شرع و تزکیه دین در نظام سیاسی و عقیدتی شد و بر این تلاش که دین را بردولت چیره سازد و بدین ترتیب در آن روزگاران یک رنسانس اسلامی بوجود آورد که عنصر اصلی او مبارزه با فلسفه یونان بود . غزالی همچون دین اسلام که یک تعهد روحی و سیاسی واحد است ، یک انسان روحانی و سیاسی است و سیاست جزء لاینفک نظام فکری وی بوده است . و در عین حال این اعجوبه غریب و چند بعدی قرن پنجم هجری در کنار خلیفه و سلطان و وزیر هم احساس تنهائی می‌کند و بسیار شگفت است . چنانکه به عنوان یکی از بزرگترین روشنفکران جامعه اسلامی ، در اثر خود به نام مستظهري ، به خلیفه و به هر کس دیگر که عنان قدرت را در دست دارد ، تکالیف مربوط به خلافت و منصب قدرت را یادآور می‌شود . و در مشهورترین و مهمترین اشراعتادیش یعنی اقتصاد ، به بررسی مسأله قدرت و مشروعیت آن و غایت آن می‌پردازد و دولت را مسئول اجرای شرع می‌خواند و علمای دوران خویش را موظف به نظارت شرعی بر امور دولت می‌داند و هر دو را

متنبه می‌گرداند^۱. و اعلام می‌کند که فلسفه و کلام و تصوف در مسائل الهی باید بر بنیان دین استوار گردند و با اصول و تعالیم آن همگام شوند. و کمتر فاضل یا طالب علمی می‌توانسته است از زیر سلطهٔ فکری و نفوذ کلمهٔ او خارج باشد یا در مقابل قوت بیان و وحدت ایمان و قاطع بودن حجت و برهان او مقاومت کند. زیرا که او یک محیی است.

"احیای دین" در مقابل "رکود دین" مصداق یافته و به روشنی می‌بینیم که ارزش شخصیت‌ها در رابطه با احیاگری آنهاست و غزالی و عین القضاة‌ها و حالیة اقبال‌ها بدون استثنا از وضع موجود خود نالیده‌اند و آثار آنها عکس‌العمل بر حق آنهاست و همه در سلسله محییان هستند و هر که بزرگ است "بدانکه" احیاگر است و گرنه بزرگ نیست و لذا اگر بخواهیم در صراط مستقیم باشیم، باید دنباله‌رو محییان گردیم و گرنه خواهیم. وقتی مولوی می‌گوید "مرغ باغ ملکوتیم نیم از عالم خاک" یا حافظ می‌گوید "ترا ز کنگرهٔ عرش می‌زنند صغیر" اگر سخنش در ذهن کسی جایفتد او را احیا کرده است یا بیدار ساخته. همچنین است اگر مقصود علامه محمد اقبال را در این شعر دریابد که می‌گوید:

آدم از بی‌بصری بندگی آدم کُرد

گوهری داشت ولی نذر قباد و جم‌کرد

یعنی از خوی غلامی زسگان پست‌تر است

من ندیدم که سگی پیش سگی سرخم‌کرد

و چه بسا نویسندگان و گویندگانی هستند که سخنان روح انسان را

زنده می‌کند و صفای بخشد و این را همه کس تجربه کرده است. آیات قرآن

اگر به‌طور صحیح و زنده تفسیر شود پیش از هر سخن، بیدارکننده و حیات‌بخش

(۱) - شرح احوال غزالی مخصوصاً "برای رهبران مذهبی آموزنده است.

پیام غزالی به آنها این بود که نخست خود را بسازند و بعد

ارشاد کنند.

است و اگر ظاهراً " اینطور نیست از رکودی است که محیبان از آن نالیده‌اند . اقبال لاهوری ، مسلمانان را از خود بی‌خبر و غربیان را از وحی بی‌خبر می‌بیند و معارف اسلامی را غنی‌تر از همه معارف غرب ، ولی بارکودی که در زمان خود می‌بیند چه کند ؟ ناچار " احیای فکر دینی " در اسلام را می‌نویسد و از نهضت مسلمانان همه‌جا حمایت می‌کند تا آنها را از خواب بیدار کند . یا مولوی برای احیای فکر دیگران و هدایت دیگران هزاران مطالب و مثل آموزنده را پیش می‌کشد و در قالب تنگ‌نظم آنها را جا می‌اندازد و کارش بازتاب گسترده پیدا می‌کند طوری که روی ماهم حتی کم‌وبیش اثر می‌کند . چراکه شاهد یک رکود است ، می‌خواهد احیا کند " هوالذی یحیی " . انقلاب روحی غزالی در علوم دینی و زندگی اسلامی " حرکت احیایی " نامیده می‌شود زیرا او برای جان بی‌قرار خود رستاخیزی پدید آورد و به مباحث معنوی و مسائل دینی ، روحی تازه دمید و در عین حال در انقلاب روحی که به مشکل خود می‌اندیشید مثل این بود که در حل مشکلات دیگر مسلمانان می‌پرداخت و براهل خرد پوشیده نیست که خلوت نشینی و حالت انزوا اگر به این معنا باشد ، مذموم نیست بلکه مستحسن است .

او در این زمینه و زمینه‌های مختلف ، کتاب‌های گوناگون نوشته است . محققان و مؤلفان ، مجموعه آثار و نوشته‌های او را از پنجاه جلد تا دو بیست جلد ذکر کرده‌اند ، کتابهای وی ، گنجینه گرانبهای است از تعالیم اسلامی و برگزیده راهها از برای حقیقت‌جویان و یابندگان دین . کتاب المنقذ من الضلال او را می‌توان اعترافات غزالی نامید زیرا غزالی در این کتاب مراحل زندگی خویش را مفصلاً " شرح میدهد و به تجزیه و تحلیل پایه‌های علمی و افکار و عقاید خویش و صحت و سقم آنها می‌پردازد و در واقع نوعی روانکاوی می‌کند و بحران فکری و شک و تردید خود را در مسائل مختلف و فلسفی آزادانه بیان می‌نماید .

هرگاه اعترافات چنین شخصیتی را که از بزرگترین معلمان اخلاق

و سرآمد علمای آموزش و پرورش به شمار می‌رود با اعترافات ژان ژاک روسو، مردی که در زمینه آموزش و پرورش جدید نظریات بکری به دنیای تعلیم و تربیت عرضه کرده است مقایسه کنیم، " که به قول زنده یاد جلال آل احمد وی جیب کوچک غزالی هم نمی‌شود^۱. در نوع رفتار و خصوصیات خلقی و تجزیه و تحلیل زندگی و فکری این دو تفاوت‌های زیاد می‌بینیم و این تفاوت را جز به علت تاثیر عمیق افکار اسلامی و آیات قرآن و روایات نمی‌توان توجیه کرد (در واقع الهامات دینی و فکری اسلام بود که در شخصیت و منش غزالی اثرات عمیق داشت).

اصلاً دانشمند اسلامی با دانشمند غیر اسلامی از نظر ابعاد فکری تفاوت فاحش دارد، اندیشمند اسلامی چنان ژرف و وسیع می‌اندیشد که کمتر کسی می‌تواند او را درک کند. زیرا باره نمود قرآن و اسلام دیوار محسوسات را می‌شکند و تا مرز غیب و بینهایت پیش می‌رود. برای ما و آحاد مردم درک غزالی و حافظ و مولوی مشکل است ولی برای اروپائیان درک دکارت و ژان ژاک روسو و دیگران مشکل نبوده یا در مقام مقایسه آسانتر بوده است. اینست که دانشمندان اروپائی بیشتر شناخته شده‌اند و دانشمندان اسلامی کمتر. و آنها ظاهراً "در عالم بیشتر عامل تحول شده‌اند تا اینها. به قول حافظ " سخن شناس نئی جان من خطا اینجاست ". و چنین است که غربیان افکار فلاسفه یونان را آسانتر و سریعتر شناختند و از آن پیروی کردند تا افکار پیامبران را. (اکثرهم لایعلمون).

بنابراین حتم است که اگر مردم جهان بخواهند چشم و گوش خود را بازکنند و به معنای صحیح کلمه ترقی کنند عاقبت متوجه شرق و گنجینه‌های علمی و فرهنگی آن خواهند شد. اینست که جدا "باید وارد مقوله" روش شناخت بزرگان باشیم. مگر نه اینست که در مقابل هر کار دشوار، به شیوه‌های مناسب

۱ - گفتار آل احمد در کلاس درس، دانشکده علوم تربیتی، ۱۳۴۷.

دست می‌زنند و معلوم نیست که آیا ما برای شناساندن اندیشمندان و محققان، روش‌های مناسب را تا چه حد مورد نظر قرار داده‌ایم و آیا اصلاً " به‌لزوم آن اندیشیده‌ایم ؟

نمایشگاه آثار غزالی

در کنگره جهانی بررسی و آراء و آثار غزالی که به‌همت کمیسیون ملی یونسکو در ایران و مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی و همکاری کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، برگزار شد در رابطه با تألیفات غزالی و مطالبی که دربارهٔ او نشر یافته است، نمایشگاهی در کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران در اوایل اسفندماه ۱۳۶۴ همزمان با نهمین سال فوت او با کیفیت و ترتیبی درخور توجه برپا گردید. در این نمایشگاه، مجموعه آثار غزالی و نوشته‌ها دربارهٔ او از کتابهای چاپی فارسی - سنگی - نسخ خطی و عکسی و میکروفیلم که در مجموعه کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران قرار دارد، در معرض نمایش قرار گرفت که اینک فهرست اجمالی آن پس از تکمیل اطلاعات لازم و ممکن همراه با شماره نسخه برای علاقمندان به‌آگاهی از مجموعه آثار غزالی در این کتابخانه، آورده می‌شود.

تحقیقاتی که دربارهٔ غزالی شده و آثاری که در دنیا از وی یا دربارهٔ وی به چاپ رسیده، نمودار بعد جهانی نفوذ و اعتبار علمی غزالی و توجهی است که دانشمندان و مؤسسات علمی و فرهنگی جهان به این شخصیت بزرگ اسلامی و ایرانی ابراز داشته‌اند و برگزاری نمایشگاه آثار او موجب شده است که دانشجویان و پژوهندگان با آن بعد جهانی شخصیت غزالی و شهرت و اعتبار او آشنا شوند و اهمیت مقام علمی او را حس بکنند هر چند این نمایشگاه به‌علت دسترسی نداشتن به پاره‌ای از آثاری که او و دربارهٔ او در جهان انتشار یافته است حاوی همه منابع مربوط به وی نمی‌تواند باشد و این کتابشناسی نیز طبعاً " مبتنی بر آثار عرضه شده در

نمایشگاه است بی آنکه داعیه معرفتی کتابشناسی جامع غزالی شده باشد .
 در عین حال پوشیده نماند غزالی از معدود متفکرانی است که مجموعه آثارش نمودار جامع طرز تفکر او نمی تواند باشد و هر دسته از آثارش بر حسب زمان تألیف ، نشان دهنده طرز تفکر او در همان برهه خاص زمانی است زیرا غزالی با روحیه کنجگاو و پویای علمی که داشته در مراحل مختلف حیات معنوی و فکری خویش دچار دگرگونی ها و تحولات فکری شده که در آثار او به خوبی منعکس است به نحوی که سه دوره حیات او به عنوان یک متشرع ، متفلسف و سرانجام عرفان گرای ، نمودار سه طرز تفکر گوناگون است در عین اینکه تفکر مذهبی در بستر همه این جریانات فکری سیطره دارد .

